

***L'ullal* de Martí Domínguez: un inventari d'elements del patrimoni etnològic de la societat rural valenciana de la primera meitat del segle XX**

Lluís Escartí Carrasco¹

Resum: L'article analitza els aspectes més rellevants de la novel·la *L'ullal*, de Martí Domínguez, des del punt de vista etnològic seguint els principis de l'etnoliteratura. A través de la compilació i la interpretació d'aquests elements de l'obra, es dona a conèixer la cultura de l'Algemesí rural i tradicional de la primera meitat del segle XX (el món agrari, els costums, les creences, les festes, la gastronomia, la toponímia, les cançons, etc.) i, per extensió, de bona part dels pobles agrícoles valencians.

Paraules Clau: *L'ullal*, Martí Domínguez Barberà, etnoliteratura, Cultura tradicional valenciana, Algemesí.

Abstract: The paper analyzes the main aspects of the novel *L'ullal* (Martí Domínguez Barberà) from an ethnological point of view following the principles of etnoliterature. Through the compilation and interpretation of a series of cultural elements, such as the agrarian habits, the customs, the beliefs, the celebrations, the gastronomy, the place names, the popular songs... it is revealed the way of living of the rural and traditional town of Algemesí (and, by extension, many of agricultural towns of Valencia) in the first half of the twentieth century.

Keywords: *L'ullal*, Martí Domínguez Barberà, etnoliterature, Valencian traditional culture, Algemesí.

1. Preliminars.

Martí Domínguez Barberà (1908-1984) està considerat un dels representants més destacats del periodisme valencià de postguerra, sobretot a partir de l'any 1949, quan va substituir Teodor Llorente Falcó (fill de Teodor Llorente Olivares) en la direcció de *Las Provincias*, un càrrec que, segons Nel·lo Pellisser (2004), era probablement el lloc de major responsabilitat i prestigi que es podia assolir en el periodisme valencià i el situava en el grup de personalitats amb major pes i influència de la ciutat de València. El 1958, però, Domínguez va presentar la dimissió a causa de les pressions que va rebre per les seves crítiques al règim, sobretot després del discurs de proclamació de la fallera major de València de l'any 1958, en què criticava obertament l'abandó que havia sofert la ciutat per part de les autoritats arran de la riuada patida l'any anterior, i les tensions que va mantenir amb la censura, que li van comportar diferents expedients sancionadors. No obstant això, la seua trajectòria periodística no es limita a *Las Provincias*, atés que Domínguez va col·laborar i publicar intensament durant més de cinquanta anys en els diaris, revistes i setmanaris més destacats de l'àmbit valencià i de la resta de l'estat. A més, va ser escriptor, conferenciant i dinamitzador social i cultural, una extensa activitat comunicadora en la qual sempre va mostrar una actitud cívica, divulgadora, i compromesa, així com una vertadera vocació de servei públic i un profund sentiment religiós. Aquesta intensa producció ha estat qualificada d'incontinència verbal "perquè passava de la intuïció o la idea a l'escriptura, de l'escriptura al discurs, del discurs a la xerrada radiofònica, de la xerrada radiofònica a la columna periodística, de la columna a la conversa de sobretaula" (Sansano 1988: 40). Comptat i debatut, podríem concloure que Martí Domínguez va ser "una figura senyera del periodisme valencià de postguerra"

¹. Filòleg, Universitat de València.

(Pellisser 2004: 13), molt semblant al que avui en dia podríem qualificar de líder d'opinió.²

Pel que fa a la producció literària, considerada per la crítica com a subsidiària respecte de la periodística, Martí Domínguez va conrear, en català i en castellà, amb més o menys dedicació i qualitat, quasi tots els gèneres: poesia, novel·la, teatre, assaig..., encara que és l'obra dramàtica la que ocupa un lloc més destacat en el seu conjunt per la seua intenció renovadora del teatre en valencià durant la postguerra “mitjançant la seua dignificació lingüística i l'actualització literària” (Carbó 124). En canvi, la seua poesia de caire renaixencista i estètica jocfloralesca ha estat poc transcendent i inscrita per Jaume Pérez Montaner (68) “en el corrent més popularista derivat de Llorente”. Joan Fuster, en la seua *Antologia de la poesia valenciana (1900-1950)*, va ubicar Martí Domínguez entre els poetes del “paisatgisme sentimental”, un terme que defineix a la perfecció el tema de bona part de l'obra global de l'autor i de *L'ullal*, que analitzarem més endavant. Per la seua banda, l'obra assagística conté una clara intenció divulgadora i tracta els temes que interessaven l'autor i que també apareixen en els seus articles periodístics: la religió (i la vida dels sants), els viatges, la història, el País Valencià, els personatges valencians cèlebres (Jaume I, sant Vicent Ferrer, els Borja, Blasco Ibáñez), la gastronomia, etc. Cal destacar *Alma y Tierra de Valencia*, publicat el 1941, un dels seus primers llibres publicats, que ha estat profusament estudiat i citat pels investigadors del valencianisme del segle XX, en ser pioner en l'anàlisi contemporània del fet diferencial valencià, “ja que inaugurava un camí [...] i posava damunt la taula una mica de qüestió” (Fuster 105-106), mentre que, per altra banda, “suposava una de les escasses operacions prefusterianes de crítica i d'introspecció col·lectives intentada al País Valencià contemporani” (Cucó 238) i, encara, “contribuïa a la cohesió del nostre poble” (Cortés 349), tot i que des d'una visió “unitarista compatible amb l'exaltació de la unitat nacional (espanyola)” (Viciano 67), pròpia d'un intel·lectual del règim. En la mateixa línia, Agustí Colomer (1996; 2003) interpreta l'obra com “el testimoni d'un home que en plena eufòria pel triomf bèl·lic, i des d'uns paràmetres ideològics pròxims als vencedors, desenvolupa una reflexió que pretén conjuminar les aspiracions col·lectives dels valencians amb l'esdevenidor del nou règim”.

Per últim, cal assenyalar que l'obra narrativa de Martí Domínguez és molt reduïda; però, tanmateix, ben significativa, si tenim en compte el context en què apareix, amb una absència quasi absoluta de novel·la en valencià. Segons els investigadors, la novel·la *Els horts* (1969) significava recuperar un circuit literari devastat, encara que des del nostre punt de vista, amb una qualitat literària més bé discreta, si bé Carbó i Simbor la destaquen com un dels intents més reeixits del mateix període. Quant al seu últim llibre de narrativa publicat pòstumament, *L'ullal*, es tracta d'un conjunt de relats de gènere fins a cert punt memorialístic que reflecteixen la societat rural algemesinenca a través dels seus records d'infantesa.

L'ullal és, segurament, un dels llibres més sincers i directes, més sentits i realistes de Domínguez, i l'objectiu del nostre treball és reivindicar el seu valor com a font de coneixement d'una societat i d'una època no tan llunyana, la d'un poble agrícola valencià en el primer quart del segle XX. Un aspecte que ja apuntava Sansano, en certa manera, en el pròleg de l'obra, que fou publicada el 1986 per Eliseu Climent, a València, quan afirmava que es tractava d'una obra on fins i tot es recollien una sèrie de receptes de cuina casolana i popular dels pobles valencians. En aquest sentit, a més, aquestes receptes en alguns casos ja es trobaven perdudes i Martí Domínguez sap situar-les en el seu context temporal, lligant-les clarament a una sèrie

² Més dades biogràfiques sobre Martí Domínguez a Escartí & Pellicer & Sansano; Sansano (1996) i Pellisser (2004).

de costums, creences i festes, que arribaran a atrogar al llibre un cert valor “antropològic” –que és el que en realitat volíem destacar (Sansano 1986).

Ens situem així en una anàlisi etnològica i, per tant, antropològica, més que no pas estrictament literària. Clar i ras, el que ens interessa és analitzar els aspectes culturals de la societat del moment, descrits amb mestria per l'autor, que han canviat amb el pas del temps (quasi ja un segle) per a, d'alguna manera, recordar tot aquest patrimoni etnològic i posar-lo a l'abast de les noves generacions, que potser es veuran sorpreses en descobrir com es vivia als nostres pobles algunes dècades enrere. Aquest objectiu, el de la recuperació del patrimoni etnològic, es troba en consonància amb l'interès creixent de les societats postmodernes de conservar i recuperar el patrimoni (material i immaterial) que ha desaparegut o corre perill de desaparèixer.

I això perquè, arribats a aquest punt, podem qüestionar-nos si és possible i pertinent des d'un punt de vista metodològic analitzar els aspectes culturals i socials d'una societat a partir d'una obra literària, és a dir, si podem utilitzar la literatura com a font etnogràfica. Des del nostre punt de vista, és evident que sí, i per a argumentar-ho utilitzarem les reflexions de Joan Francesc Mira (552-562): “Cabe, pues, preguntarse si lo que hemos adquirido o experimentado con la lectura no ha sido precisamente la posibilidad de penetrar, por una parte, en la vida de unas gentes concretas en un momento preciso de su historia.” A més, “porque el antropólogo, para sus objetivos y los de su disciplina, puede sacar tanto provecho de la lectura de Cervantes, Joyce o García Márquez [...] como de las historias que escuchó de labios de un “nativo” bajo un árbol o de una anciana campesina junto al fuego. [...] Todo autor literario produce un documento: un texto que es resultado y reflejo de su tiempo y lugar, de su tradición cultural y de la de su propia Sociedad”. Seguint aquest raonament, Mira matisa que: “no son sólo las culturas rurales y remotas las que pueden interesar al antropólogo [...] vale la pena leer con detenimiento dos de las novelas que fundaron la fama internacional de Vicente Blasco Ibáñez: *La Barraca*, en primer lugar, y quizás sobre todo en *Cañas y barro*, situada en el corazón de la Albufera de Valencia y producto de la larga observación etnográfica del autor”. En la mateixa línia, Mira apunta al valor antropològic de les obres de Miguel Delibes, Miguel de Cervantes o Josep Pla, que representen una vertadera font etnogràfica, que transcendeix, fins i tot, la voluntat i la intencionalitat de l'autor: “Así, inevitablemente, todo autor literario, todo novelista moderno o contemporáneo, elabora un producto que no es estricta y únicamente “suyo”. Produce, aunque no se lo proponga, un documento: un texto que es resultado y reflejo de su tiempo y lugar, de su tradición cultural y de la de su propia sociedad”.

Aquest valor que té la literatura per a mostrar la naturalesa social i les construccions culturals és defensat també per Mikel Azurmendi, quan afirma que l'obra literària es converteix en objecte etnogràfic, ja que és el reflex d'un col·lectiu. A més, seguint aquesta hipòtesi de treball, un grup d'antropòlegs de la Universitat de Còrdova, amb Manuel de la Fuente Lombo al capdavant, reivindiquen el terme *etnoliteratura* com a un nou mètode d'anàlisi antropològica a partir dels textos literaris “que tratará de bucear en los comportamientos de los individuos y de los grupos, a través de lo imaginario” (De la Fuente 32-39), encara que reconeixen que prèviament molts antropòlegs ja havien apuntat l'interès de la literatura com a objecte d'investigació. Però podem tindre en compte un material (la literatura) “de ficció”, (en contrast amb els estudis empírics etnogràfics) per a conèixer la realitat d'una societat? De la Fuente no ho dubta i a més, proposa l'etnoliteratura com a complement de l'etnografia tradicional i reivindica el seu paper revelador de la condició humana, que al capdavant és la finalitat de l'antropologia:

La llamada irrealidad no es sino una forma de realidad; la experiencia literaria dibuja una experiencia diferente a la empírica, pero constituye en sí misma una forma de existencia. La literatura, y esto lo dirán mejor que yo algunos compañeros de este Seminario, no es sólo el descriptor de una historia o una etnografía paralelas, sino que es capaz a su vez de transformar y modificar las conductas de los individuos y las sociedades. Ahí creo radica, por encima de otras razones, la novedad e importancia de este método. Por ende, y dando una respuesta al interrogante expresado más arriba, no hay exclusión de géneros ni de territorios en la tarea de antropólogo etnoliterato, porque desde todos ellos se apoya una concepción de la realidad, una explicación de la urdimbre de la condición humana [...] Porque el decir de la literatura no es el decir de la experiencia empírica, no es el decir de la etnografía, pero no deja de constituir una experiencia, la experiencia de la no apariencia (De la Fuente 32-39).

A més, De la Fuente no limita la validesa del mètode a un gènere concret, com la novel·la, la qual cosa validaria la nostra proposta de triar *L'ullal*, que més aviat seria un llibre de memòries. Per a De la Fuente (33) “no hay exclusión de géneros ni de territorios en la tarea del antropólogo etnoliterato, porque desde todos ellos se apoya una concepción de la realidad, una explicación de la urdimbre de la condición humana”.

2. *L'Ullal* i la memòria.

L'ullal és una obra editada pòstumament formada per diversos escrits en prosa que l'autor va elaborar durant els últims temps de la seua vida, basats en els records d'infantesa al seu poble (Algemesí, a la Ribera del Xúquer del País Valencià) amb la intenció de conservar per a la memòria col·lectiva certs aspectes d'una forma de vida i uns costums en procés de desaparició. En aquest sentit, podríem definir *L'ullal* com un llibre de memòries (Soldevila), proper a la literatura memorialística, si prenem d'Escartí (1998: 9-10) la consideració d'aquesta última com aquella en la que es percep la voluntat de l'escriptor de deixar memòria escrita d'uns esdeveniments concrets per al futur. Cal matisar, però, que Escartí reserva per a aquest gènere els dietaris (personals i institucionals) i els llibres de comptes, perquè “tenen en comú la necessitat de deixar un traç escrit, de llegar a les generacions futures, una memòria individual i/o familiar/col·lectiva, que s'escriu en un present per a transmetre pautes de conducta per a l'esdevenidor”. Per la seua banda, recentment s'ha qualificat l'obra de “prosa autobiogràfica literaturitzada” pel seu estil clarament literaturitzant i per la confusió entre el paper del narrador i el propi autor: “el narrador -omniscient- passa de la tercera persona a la primera, el que ens indica que l'autor, narrador i personatge són la mateixa persona i tota la informació prové de l'experiència de l'autor” (Estrela 164).

Cal remarcar que *L'ullal* parteix de la visita d'un home a l'ullal –un aflorament d'aigües subterrànies freqüent en les terres pròximes a l'Albuera valenciana- dels arrossars familiars a través del qual, com una porta al passat, comencen a brollar tots els records idealitzats de la seua infantesa –“He anat arplegant en aquests papers la cendra quasi immaterial d'aqueixes espurnes de l'ullal. L'ullal interior, quasi mort ja, i encara viu del tot”-, que retraten un poble rural i tradicional de la Ribera del primer quart del segle XX. Mitjançant aquests records l'autor descriu i n'interpreta el patrimoni social, cultural, natural i paisatgístic: el món agrari, els costums, les

creences, les festes, la gastronomia, la toponímia, les cançons, etc.³ Així *L'ullal*, en paraules de Pellisser (2004: 34), el llibre de Domínguez “esdevé una mena d'àlbum fotogràfic pel qual desfilen personatges populars com el Butoni (l'equivalent al *papu* català i el *coco* castellà), el pianista coix, o Bernarda la dels polls. Com en un calidoscopi, a *L'ullal* es mesclen fragments de paisatges com els camps de blat i les séquies que recorren la Ribera del Xúquer, amb les olors de la cuina del bacallà i de l'arnadí i els sorolls de l'horta i la marjal d'arròs”.

Arribats a aquest punt volem esmentar dues obres literàries que, al nostre parer, presenten paral·lelismes amb *L'ullal: Els cucs de seda*, de Joan Francesc Mira (publicada el 1975) i, en segon lloc, *Matèria de Bretanya*, de Carmelina Sánchez Cutillas (que va veure la llum el 1976), totes tres editades, per altra banda, per Eliseu Climent dins la sèrie *La unitat*. Les tres obres evoquen i descriuen profusament la societat rural tradicional valenciana i contenen una gran quantitat d'informació de caire etnogràfic que ens permetrien conèixer i interpretar la societat d'aquella època a través de tres autors de signe ben divers.

3. Aspectes etnològics en *L'ullal*.

La lectura detinguda de *L'ullal* ens aporta, sense dubte, dades interessants pel seu valor etnològic i que poden ens poden ajudar a comprendre un poc millor com es vivia en les localitats valencianes a principis del segle XX. Alguns d'aquests aspectes potser continuen sent coneguts, ja que no han desaparegut totalment, però altres ja formen part del record, perquè només han arribat als nostres dies a través dels relats de generacions passades. En certa manera, el buidatge d'aquests relats de Domínguez ens descobrirà part del testimoni de la memòria col·lectiva d'un poble i d'una època. Hem d'advertir, però, que aquesta anàlisi inicial és eminentment descriptiva, amb algunes interpretacions, però considerem que el treball podria completar-se amb una anàlisi antropològica més profunda.

Un primer aspecte que podem destacar és com al primer i tercer capítol del llibre, *El butoni* i *Els barbuts*, trobem informació sobre algunes de les creences i mites que els adults volien fer creure als xiquets. En el primer cas, Domínguez pren aquest mite d'infantesa per a fer una digressió sobre el Butoni, en la qual descriu la seua imatge física -segons l'imaginari col·lectiu- i el compara -pel que fa a l'aspecte i el caràcter- amb altres “homòlegs”: el *papu* català, el *papón* gallec, el *croque-mitaine* francès, el *babau* italià, el *hobgoblin* anglès i el *böser-Mann* alemany. En el cas d'*Els blats i els barbuts*, aquests són descrits com “uns hòmens roïns, peluts, de grans barbes i ulls com espurnes, armats de grans ganivets amb els quals degollen els tendres infants que van confiats pels camins veïnals”, una llegenda que utilitzen els adults per infondre por als xiquets i intentar que no vagen a jugar al camp i així, evitar possibles perills. D'altra banda, aquest fragment parla d'un entorn diferent de l'actual “quan els blats estan molt crescuts i els dacsars també”, la qual cosa indica que hi ha hagut un canvi econòmic i paisatgístic important: la desaparició dels camps de blat i de dacsà, substituïts pels cítrics i altres arbres fruiters en la zona geogràfic on va nàixer i créixer Domínguez.

Al capítol *La séquia* s'aporta més informació sobre la geografia i el paisatge dels camps de la Ribera, solcats per la contínua presència d'aquestes canalitzacions, i,

³ Hem de recordar en aquest punt, la confluència de l'obra literària i periodística de Martí Domínguez (una tesi defensada per Pellisser en els seus diferents treballs), que al llarg de la seua trajectòria periodística va tractar profusament una gran varietat de temes socials i costumistes, en retratar la vida quotidiana i els seus protagonistes. Segons l'anàlisi de Pellisser (2011), la temàtica “Societat-Costumisme” seria la més abundant en la seua producció i en constituïria el 29,10% del total.

també, sobre el costum de nadar-hi, quan arribava el bon temps, una pràctica quasi extingida arran la proliferació de les piscines, públiques i privades, i de la generalització del vehicle privat. A més, Domínguez destaca el perill que les séquies suposaven per als xiquets, en cobrar-se víctimes periòdicament, i l'obsessió de les mares per mantenir els seus fills lluny d'elles, fins el punt que “quan hi havia una desgràcia el veïnat de la casa mortuòria, o les mares dels amiguets de joc o d'escola, aprofitaven la macabra oportunitat perquè veren (els xiquets) de prop aquell cos ja amortalladet, però que encara mostrava, florides en la grogor cadavèrica, les moradures de les galtetes de quan el rescataven en la pressa del molí”. Per altra banda, al capítol *Juanito, Dulieta, Duardet*, també veiem una mostra de la por que tenien els pares i germans majors de que els menuts patiren algun accident, en aquest cas al riu: “quan les germanes saberen que nadava en el Xúquer li propinaren una pallissa espectacular, quasi wagneriana, amb més orquestra que calbots. I no el deixaren eixir de casa -del corral- en tres dies”. Avui en dia són escasses les morts de xiquets en les séquies i, en canvi, en són freqüents en les piscines i les platges.

En aquest sentit, aquest capítol i l'anterior ens fan reflexionar sobre el canvi d'hàbits de la xicalla pel que fa al seu temps d'oci. Si fins fa unes dècades el carrer, el camp, i “el terme” eren l'espai per als jocs, el divertiment i les aventures dels xiquets de la Ribera, avui en dia és el domicili i els espais tancats -públics o privats- on passen la major part del temps de lleure. El món rural que envoltava els infants sembla ser-ho tot, tal com es veu al capítol *Nesto*, on trobem una descripció d'aquelles peripècies d'antuvi: “¿Qui sabia com ell on estava l'albercoquer més primerenc del terme i el gorg més clar i menys perillós per nadar; i el canyar més atapeït per jugar-hi a indis! Com s'enfilava als arbres més alts per collir fruita o fullar nius!”

En un altre capítol, que porta per títol *Esquelles als crepuscles*, es reflecteix un altre canvi cultural important: el consum de llet. Domínguez narra com quan era xiquet cada matí passava el ramat de cabres pel carrer i la llet “era servida directament a les cases, munyida allí mateix pel cabrer; sí, directament de la mamella al pitxer”. A més, l'autor remarca aquest canvi de costum amb unes observacions de caire etnològic: “Quasi no es bevia, als nostres pobles, la llet de vaca. Làcticament parlant, érem pobles purament mediterranis, sense colonitzar encara per la invasió vacuna [...] hi havia persones -a milers- que una volta desmamats ja no bevien mai gens de llet, ni oldre-la, llevat, potser d'algun formatge o brullo procedent de llet d'ovella.” I, en aquest mateix fragment també descobrim un altre fet relacionat amb la secularització de la nostra societat: ara ja no passa el Rosari de l'Aurora: “Els diumenges de patí no passaven les cabres; passava prop, però, el Rosari de l'Aurora.”

Per la seua banda, el capítol *Ramats i raberes i núvols... i cuines* se centra en la rebosteria. Cal destacar ací, la presència constant de les estacions i els cicles en *L'ullal*, les quals condicionaven molt -creiem que més que actualment- la vida diària i el gran interès de Martí Domínguez per la gastronomia⁴, molt present en aquesta obra. Per això l'autor para atenció als dolços que s'elaboraven en les diferents èpoques de l'any, una de les poques “llepolicies” que es podien gaudir en aquells temps: “Festes de la cuina casolana, de la quasi autàrquica economia domèstica. Algunes eren festes grans i úniques per any; així, la dels rotllos de Sant Blai, els bunyols de carabassa de Sant Josep, l'arnadí de Setmana Santa, les coques d'aire, panous o mones de Pasqua, les conserves de tomaca, les confitures de fruites d'estiu, les cireres en aiguardent, el ritu de la picada d'olives, la rentada en els grans llibrells i l'adob en gerres i gerretes amb herbes de muntanya, trossos de llima, sal i fulles de garrofer... Acabant-se l'estiu eren moltes les festes de cuina, dues principalment: la confecció del codonyat [...] la

⁴ Martí Domínguez és l'autor del volum *Els nostres menjars* -publicat el 1981-, un ambiciós recull que conté al voltant de 400 receptes de cuina valenciana.

de fer l'arrop, amb el most del raïm més madur, afegint-li les petites llesques de carabassa, les famoses talladetes...” De tots aquests elements de la nostra cuina, alguns encara perviuen i altres ja quasi no s'elaboren, la qual cosa augmenta la importància testimonial del text de Domínguez, que caldria posar en contacte més acuradament amb el tractament que en feu, d'aquestes receptes, a la seua obra de referència, *Els nostres menjars*.

En el capítol *El pianista coix* es retrata el casino del poble com el lloc públic principal i de lleure de la població local -en una època sense televisió, discoteques o altres opcions de divertiment-, de tertúlies i una de les poques oportunitats on es podia escoltar música, atés que *Radio Ibérica* comença a emetre una programació contínua a partir del 1924 i la majoria de les cases no començaren a tindre un aparell de ràdio fins molt després. Hi descobrim també els diferents oficis de l'època “comerciants i corredors agrícoles de grans, fruita o terres, llauradors, propietaris de mitja capa, menestrals, jornalers o manobres, omplien el gran saló” i la forta diferenciació social: “en l'angle “feudal”, els senyors; perquè això sí, la gran sala no perdia la seva fragmentació classista, espontàniament quallada: cadascú amb els seus.” Quant a la música que interpretava el pianista del casino, Domínguez dóna una valuosa informació que ens permet fer-nos una idea de les modes del moment: “les cançons del mestre Serrano, les melodies fascinants de l'Arlessiene, els passos-dobles del mestre Lope, o el del *Gato Montés*; el Cor de Doctors de *El rey que rabió*, el *Vals de la Viuda Alegre* i el *Comte de Luxemburg*, el *Corpus en Sevilla*, d'Albéniz, amb la sorpresa d'escoltar la *tarara* [...] Alguna vegada, molt fora de programa -perquè al casino era seriós- certes mostres d'aquella que, aleshores, deien, els més refinats, música sicalíptica: *La corte del Faraón*, *La gatita blanca*, *El arte de ser bonita...*” Per últim, en relació al piano, hem d'esmentar la distinció social que comportava aquest instrument: “Era la moda. La casa que tenia filles, i podia, quina gala millor que un piano? La xica que aplegava a tocar alguna tonadeta de Marina o *El anillo de hierro* era considerada per tots com la finor més gran que poguera pensar-se. Ah!, i quan passava un combregar? Totes les portes s'obrien de bat a bat, treien al portal palmatòries caputxines i dins de la casa afortunada sonava al piano la *Marcha Real*.”

De signe ben divers és el capítol *Paraes i paraetes*, on es descriu la tradició -ja desapareguda- de vendre llepolies, fruits secs i joguets les vesprades i els dies festius en la plaça Major. L'autor relata que els cacaus i els tramussos eren la principal especialitat: “El cacau, amb corfa, torrat al forn, dins d'un cabàs de llata. Els tramussos ben remullats, en un gran llibrell, mig cobert amb un blanquíssim llenç humit”; encara que també enumera tota una sèrie de fruits secs que es venien en les parades i que han estat substituïts avui en dia per bosses d'aperitius: “les figues de cofí o en panfígol, els dàtils en rama o adobats, el cistellonet de panses o saquet de nous. I acabant-se l'estiu, en muntons o en paneretes, gínjols, lledons, sorolles, nesples. I codonys també...”. Pel que fa als joguets, l'autor recorda una parada fascinant per als xiquets on es venien “mistos de bengala, rellotgets de llanda, petites mostres de pirotècnia infantil, bufes d'unflar [...] ampolletes de vidre blanc [...] plenes de líquids de colors, verd, roig, daurat! Cadascuna valia cinc cèntims: un gallet. El xiquet afortunat que tenia un gallet, una aguileta, podia triar ací i allà: pólvora, llanderols, un grapat de xufes remullades, una tira de mistos de tro, unes varetes de regalíssia, una pilota dura de cuir”. En definitiva, tot un assortiment de productes que feien les delícies dels xiquets que difícilment podem trobar avui en dia en els nostres pobles.

Per la seua banda, la sèrie de capítols inclosos en la part dedicada a la Setmana Santa també conté molta informació valuosa per veure com han canviat els costums i les tradicions. D'una banda, l'autor posa èmfasi en descriure la cuina de Pasqua, una celebració en què cal “fer cuina amb abundor i dedicació plena”, el rei de la qual era el abadejo: El Dimecres Sant, les dones es passaven les hores a la cuina, preparant i

fregint mandonguilles d'*abadeig*, una pasta composta per bacallà a remulla i picat, patates o creïlles bullides i desfetes, julivert menut, pinyons i pebre roig lleugerament sofregit amb oli fi d'oliva, ous, etc.” Pel que fa a les postres, l'autor dedica un capítol a parlar de l'arnadí: la seua preparació –“en cassoles d'obra, la pasta de carabassa torrada al forn, desfeta, desaguada i amassada amb molt de sucre, farcida d'ametles blanques i pinyons, i novament duta al forn, mostra el seu caramull d'un olor fosc, vidrenc, trencadís, encaramel·lat, excitant, abellidor...”-, el seu origen i procedència –“No coneixem l'etimologia del vocable [...] Àrab? I si fóra jueu? L'arnadí té el seu centre geogràfic a Xàtiva i es fa només una vegada a l'any: per Setmana Santa; és a dir per la Pasqua mosaica”- i la seua extensió geogràfica –“L'arnadí, des de Xàtiva, puja al nord, s'estén per la Ribera, però no aplega al Túria; cap al sud guanya alguns indrets de la Vall d'Albaida”- amb una intenció investigadora de caire etnogràfic. La mona de Pasqua, com podem imaginar, també era una tradició que no es podia defugir: “un veritable i gloriós ritu que no faltava en cap casa, fins i tot en les més humils [...] Les cases feien olor a rent. Rent o llevat. Aqueix efluvi agrenc de la pasta que puja.” Domínguez realitza una entusiasmada descripció de la seua elaboració: la mescla d'ingredients –“cada dotzena -o dotzena i mitja- d'ous, amb la farina, rent, oli i aigua i sucre corresponents, construïa una mida de coques”-, el treball de pastar –“la pasterada de les coques de Pasqua requeria punys experts i, sobretot, jóvens [...] treballant-la, trencant-la, apunyegant-la sense parar, fins aconseguir un gran cos massís, desenganxat del llibrell-, la delicada fermentació –“acabada i perfecta la massa, la pastadora [...] amb el dit senyava la pasta dibuixant-hi incisivament una creu: “Déu la vullga beneir!” Perquè ara començava el “calvari” de les coques. Es portava el llibrell a l'habitació menys freda de la casa, i calia abrigar-lo bé, amb mantes, fins i tot ficant-lo al llit, entre llençols pulquèrrims, de vegades sota els matalaps, per afavorir la fermentació o creixença de la pasta. I si el temps era fresc [...] i la pasta era massa adormida, hi havia conciliàbul femení [...] per si convenia caldejar l'estança amb un perol d'aigua bullent. Hi havia “dormides” tan greus que requerien un remei quasi heroic: portar el llibrell a l'alcavor del forn, embolcallat amb grans tovalloles blanquíssimes i entre flassades, com un malalt que duen a la clínica”- i, per últim, la segona aventura de la pasta –“fenyer-la, formar les coques i arreglar-les damunt les grans posts d'anar al forn i esperar la segona fermentació [...] I quan estaven bones, en punt, no massa, portar-les al forn, mullant-les per damunt amb ou batut i ruixant-les amb sucre gros. Només faltava ja el coronament. Es tenia preparada una clara d'ou molt batuda i es decorava cada coca amb una corona de mugrons merengats. I tot seguit, a dins del forn!”-. Aquest capítol posa de manifest la pèrdua d'aquesta pràctica rebostera, ja que avui en dia han deixat d'elaborar-se les mones de Pasqua en les cases.

Per últim, i en referència a la Setmana Santa, l'autor rememora els “combois” amb els amics per menjar-se la mona i volar la milotxa en el camp amb els amics: “Tot el poble era una pura diversió. Colles de xics i xiques concertaven el pla *pasquero* per menjar-se la mona, és a dir, els berenars rituals en ple camp els tres dies de Pasqua amb les viandes consagrades per inveterat costum dins dels grans mocadors de colors vius, lligats per les quatre puntes: la coca d'aire -la mona pròpiament dita-, l'ou dur (i el paperet de sal), les llonganisses seques, la lletuga d'encisam. Es buscaven els horts més frondosos o els sequers més amples, prop del poble. Si l'hort o el paratge queia lluny calia pensar en tartanes i jardineres.” Però, a diferència de avui en dia, “no es podia aleshores eixir al camp, xics i xiques, sense la vigilant companyia d'una persona seriosa i responsable”, a causa de la moral cristiana imperant. Domínguez també recull els diferents jocs i cançons a què jugava la xicalla amb l'engronsadora, que actualment han caigut en l'oblit:

<i>Joan, Joan...,</i>	<i>El peixet se'n va del mar</i>	<i>Tinc una gallina blanca</i>
<i>les barques se'n van,</i>	<i>i no troba què menjar,</i>	<i>que tot m'ho escampa,</i>
<i>allà on pararan,</i>	<i>se rebolca per l'arena,</i>	<i>en tinc una negra</i>
<i>a la font de pico-pico</i>	<i>vinga a fer bots en l'arena!!</i>	<i>que tot m'ho arreplega,</i>
<i>matarem un pardalico</i>		<i>tinc un gall</i>
<i>d'or o de plata</i>		<i>que em fa flaiütes</i>
<i>que es menja la gata</i>		<i>ni llargues ni curtes!</i>

“Quan era acabat el temps convingut, se li preguntava al qui ocupava l'engrundsadora: aigua o oli? Si responia aigua el paràvem en sec. Si deia oli tots havíem de respondre: que s'escórrega. I era obligat deixar que l'engrundsadora anara parant-se per ella mateixa, sense que ningú de baix poguera frenar-la, ni el de dalt animar-la amb moviments de cos o cames. Tots déiem oli.”

En un altre capítol, intitulat *Espígol*, trobem informació de caràcter etnobotànic, amb la descripció dels usos que tenia aquesta planta com a perfum i contra les males olors abans que fóra substituïda pels productes químics: “L'espígol fumejava ardent damunt del grapat de brases tretes dels foguers de carbó o dels focs hivernencs, i perfumava tota la casa. [...] Les cremades d'espígol constituïen bastant sovint el combat domèstic contra les males olors. [...] La robeta del criancó es calfava estesa sobre la pollera del braser, on es deixava caure un bon pessic d'espígol, un ritu puerperal que algunes mares massa tendres, malcriadores, allarguen i allarguen, fent costum, fins que el fill pren la primera comunió [...] En les pràctiques casolanes es consumia no sols per a cremar sinó també per a omplir petits coixinets amb els quals es perfumava delicadament -discretament- la roba blanca d'armaris, arques i calaixos.”

En el capítol *Pregons*, Martí Domínguez para atenció a com han canviat els sons als carrers dels nostres pobles, sobretot a causa del trànsit, i als pregons, que pràcticament hi han desaparegut, i que ens donen una idea de quins productes es comercialitzaven porta a porta en aquella època: “Els nostres pobles, quan érem xiquets, estaven voltats d'una pau infinita [...] estaven plens de silenci. No era un silenci sord, mort, desolat, sinó sonor i ple de vida [...] les campanes, la pluja, el retro del llamp, la piuladissa dels teuladins, els vents i els arbres, els malls dels ferrers, els xerrics dels carros, el xiu-xiu de les gents matineres o noctàmbules, el clarí dels galls, el cloc-cloc pacífic de les gallines en els corrals, el xiulit llunyà dels trens...”. Pel que fa als pregons, l'autor fa una llarga enumeració de les activitats comercials que es realitzaven en el carrer i que utilitzaven diferents recursos per al reclam i que dóna una rica informació sobre costums i oficis desapareguts:

- “Dones!, voleu peix?”
- “Aigua-llimó!” [...] En les vesprades de l'estiu el carret refrescador, en forma de barqueta empavesada de gallardets multicolors i la dingadissa d'una campaneta [...] la clientela veïna s'hi aplegava amb gots i pitxers.
- També de vesprada, un home amb els pantalons arromangats, un poal en cada mà, descalç, cridava: -”Aladroc!”. Les dones acudien portant un plat en la mà

- [...] la unitat de venda era el grapat.
- “Adobar cossis i llibrells!” Tots els atifells d'obra, malalts de badadures, i fora de combat, es treien a les portes esperant el pas de l'adobador.
 - “El granerer!” On no hi havia una granera, vella, a refer?
 - I en temps de pluja, aquella dona mal vestida, seguida d'un estol de mocosos grenyuts - “són gitanos!”- els peus descalços o dins de sabates grandotes. “S'apanyen paraigües... La paraigüera!”
 - El sanador anava pels pobles oferint a les cases el seu ofici [...] duia una espècie de flabiol de set canonets [...] I com un modest sacerdot de les llars, entrava en les cases i corrals, per sanar el porc i estimular-li la grossària cara al Sant Martí; i fer capons de Nadal els tendres pollastrets...
 - Un altre pregó de menestralia ambulat que es feia amb el flabiol de set forats era el de l'esmolador. Ganivets, tisores i alguna coltellina anaven portant les dones a l'esmolador.
 - Acabant-se l'estiu, quan la vesprada acurtava més, passava un home pel carrer cridant: “Alls tendres!”
 - Unes setmanes més avant, ja en la tardor, quan les veremes dels pobles muntanyencs eren acabades, aplegaven altres pregons quasi exòtics i amb més dolçor: “Arrop i tallaetes”! Eren hòmens de terres del secà que baixaven a les planúries del regadiu, amb una cavalleria tan esllanguida com ells, generalment una mula [...] carregada amb les gerretes o barrils, ajustats dins la cavitat doble d'una gran sària, o d'una civera.
 - A l'hivern, fa molts anys, baixaven altres hòmens de muntanya i de mula, amb una càrrega que entusiasmava els xiquets. “Margallons!”
 - “Dones, herba-olives! Xiquets, margallons!”
 - “Xiques, gesmils!”

Al capítol que porta per títol *El cardellino* veiem una acurada descripció de la cultura dels ocells, que era molt present als nostres pobles fins fa unes dècades. L'autor es pregunta “Quin xiquet del meu temps i dels nostres pobles no haurà tingut, dins la seva gabieta, un d'aqueixos pardalets menuts i generosos cantaires? Les gabietes eren de fil d'aram i de juncs molt fins”. La saviesa dels xiquets pel que fa als ocells arribava al punt que “no sols coneixien els noms de cadascun d'ells, sinó més encara, els colors del plomall corresponent, i el volum, l'estampa..., fins i tot endevinaven, pel vol, o pel piular, sense veure'l, amagat l'ocell en un arbre, si era passarell o verderol, terrerola, estornell o calàndria. Sabien més; sabien quines espècies eren engabiabls, és a dir, capaces de suportar i avesar-se, sense emmudir de llangor, sense morir, a la privació de la llibertat.”

Pel que fa al capítol *Processons*, l'autor mostra com es divertien els xiquets al carrer i què feia la gent els diumenges: anar de processó. Pel que fa al primer punt, Domínguez narra que “llevat del joc de pilota, a llargues, en ple carrer, no es practicava, ni era espectacle, ningun altre esport. Els xiquets començaven, formant dos bàndols, a combatre's pegant puntellons a una pilota, aprofitant algun terreny pla, sovint un sequer pròxim al poble.”

Quant a les processons, i com a una mostra més de l'omnipresència del fet religiós en totes les esferes de la vida en les societats tradicionals, l'autor assegura que “el diumenge, tots o quasi, teníem processó. Era el xou del dia. Les incomptables imatges del Nostre Senyor o de la Mare de Déu i de quasi tota la cort celestial, que

ornaven, esplendents d'or, els retaules de la parròquia del convent vell i de les capelles o grans nínxols dels sants patrons de cada carrer, donaven l'abast de sobra per a tal abundor processional.” Com a elements consubstancials a les processions, distingim “la cera, la traca, les campanes [...] i la banda de música.”

4. A tall de conclusió.

Efectivament, com hem pogut comprovar, la literatura, i més concretament els llibres de memòries, poden servir com a font etnogràfica per a l'estudi d'una cultura concreta en un moment concret. Aquesta tesi proposada per l'etnoliteratura és la que hem demostrat al llarg d'aquest treball a partir de l'anàlisi de *L'ullal* de Martí Domínguez. A través de l'inventari i el comentari d'aquells elements de l'obra rellevants pel que fa al seu valor etnològic, hem posat de manifest com de vàlida és la lectura d'aquesta obra per a conèixer millor la cultura de l'Algemesí rural i tradicional de la primera meitat del segle XX i, per extensió, de bona part dels pobles agrícoles valencians. Per això, en un context en què la protecció del patrimoni immaterial de les societats ha assolit una gran importància i cada vegada apareixen més iniciatives relacionades amb la recuperació de la memòria col·lectiva, ens hem proposat la lectura de *L'ullal* com a font de coneixement de la cultura pròpia (el món agrari, els costums, les creences, les festes, la gastronomia, la toponímia, les cançons, etc.) que, d'altra banda, només perviu ja en el record dels nostres majors.

Obres Citades

- Azurmendi, Mikel. “Pío Baroja, literatura y construcción de sí mismo como paisaje moral”, *Revista de Antropología Social*, 7 (1998):149-175. Imprés.
- Carbó, Ferran. “Martí Domínguez en la postguerra teatral valenciana”. In: Vicent J. Escartí / Nel·lo Pellisser / Biel Sansano. *Martí Domínguez i el seu temps*, Algemesí, Ajuntament d'Algemesí / Ed. Germania, 1996. 115-124. Imprés.
- Carbó, Ferran & Vicent Simbor. *La recuperació literària en la postguerra valenciana (1939-1972)*. València/Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1993.
- Colomer, Agustí. *Retrobar la tradició. El valencianisme d'inspiració cristiana de la postguerra a la transició*. València: Saó, 1996.
- Colomer, Agustí. “La novel·la *L'ullal* de Martí Domínguez”, *Anales valentinos*, 58 (2003): 359-365.
- Cortés, Santiago. *València sota el règim franquista (1939-1951)*. València/Barcelona: Institut de Filologia Valenciana /Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1995.
- Cucó, Alfons. *País i Estat: la qüestió nacional*. València: Tres i Quatre, 1989.
- De la Fuente Lombo, Manuel (1997). “La Etnoliteratura en el discurso antropológico: los trabajos de la espera”. In: Manuel de la Fuente Lombo / Mª Ángeles Hermosilla Álvarez (eds.). *Etnoliteratura: una antropología de ¿lo imaginario?*. Còrdova:Universidad de Còrdoba. 9-45. Imprés.
- Escartí, Vicent Josep. “El valencianisme de Martí Domínguez”. In: Vicent J. Escartí / Nel·lo Pellisser / Biel Sansano. *Martí Domínguez i el seu temps*, Algemesí, Ajuntament d'Algemesí / Ed. Germania, 1996. 87-101.

- Escartí, Vicent Josep. *Memòria privada. Literatura memorialística valenciana dels segles XV al XVIII*, València, Eliseu Climent, 1998.
- Estrela, Josep Enric. “Literatura i memòria: L'ullal de Martín Domínguez”. In: Vicent J. Escartí / Josep Enric Estrela. *Arxius, memòria i literatura*. Algemesí: Ajuntament d'Algemesí: 2007.
- Fuster, Joan. *Antologia de la poesia valenciana (1900-1950)*. València, Tres i Quatre, 1980.
- Mira, Joan Francesc. “Literatura y antropología”. In: Carmelo Lisón Tolosana (ed.). *Introducción a la antropología social y cultural*, Madrid: Ediciones Akal, 2007. Imprés.
- Pellisser, Nel·lo. *Testimoni d'un temps*. Algemesí: Germania, 1994. Imprés.
- Pellisser, Nel·lo. “Crònica d'un temps escrit a mà (1908-1994)”, In: Vicent J. Escartí / Nel·lo Pellisser / Biel Sansano. *Martí Domínguez i el seu temps*, Algemesí, Ajuntament d'Algemesí / Ed. Germania, 1996. 73-85. Imprés.
- Pellisser, Nel·lo. “La influència de Sanchis Guarner en Martí Domínguez: una aproximació”, *Abalorio*, 26/27 (1999): 305-311. Imprés.
- Pellisser, Nel·lo. “La idea de periodisme en Martí Domínguez i Barberà”, *Treballs de comunicació*, 13-14 (2000): 155-165.
- Pellisser, Nel·lo. *Martí Domínguez Barberà: la passió per la paraula*. Algemesí: Ajuntament d'Algemesí, 2004.
- Pérez Montaner, Jaume. “La poesia valenciana de postguerra: Martí Domínguez”. In: Vicent J. Escartí / Nel·lo Pellisser / Biel Sansano. *Martí Domínguez i el seu temps*, Algemesí, Ajuntament d'Algemesí / Ed. Germania, 1996. 57-71.
- Sansano, Biel. “Introducció” a Martí Domínguez. *L'ullal*, Biel Sansano (ed.), València: Eliseu Climent, 1986.
- Sansano, Biel. *Quan callen les pedres. Martí Domínguez Barberà, 1908-1984*. València: Saó, 1996. Imprés.
- Soldevila, Llorenç. “Un primer inventari de la memorialística catalana contemporània”. *Llengua & Literatura*, 15 (2004): 427-468.
- Viciano, Pau. *La temptació de la memòria*. València, Tres i Quatre, 1995.

Recebido para publicação em 02-08-14; aceito em 04-09-14